

ONOMÀSTICA I DIALECTOLOGIA

Joan VENY i CLAR
Universitat de Barcelona

I. Introducció

1. Onomàstica i dialectologia tenen molts trets en comú. Com la geografia o la botànica, són disciplines territorials. No es poden dissociar de l'espai on tenen vida els noms de lloc i els dialectes. Onomàstica i dialectologia uneixen la llengua i la terra, estudien bàsicament el nom lligat a un espai ; aquest és el seu punt de partença.

Comparteixen altres aspectes : són testimonis eloqüents, densos, de les contingències de la història ; ningú discutirà que tindríem una idea precària de les petjades de la dominació musulmana si només tinguéssim en compte la llengua general, normativa, i negligíssim l'empremta plasmada en noms de lloc i de persona i en les varietats dialectals.

Un altre tret encara les agermana : les unitats dialectals i onomàstiques porten en general una càrrega entranyable, un pòsit de sentiment tel·lúric que fa que el parlant experimenti emotives sensacions escoltant o pronunciant topònims i mots del terror, amb els quals ha conviscut des de la infància. D'aquesta màgia ha parlat poèticament Marià Villangómez :

Peralta, Morna, llengua i terra unides.
D'on arriben els noms com es carreguen
pel llarg camí d'un cordial ressó,
per què viuen d'amor al lloc que abracen ?

Afegiria encara la força arcaitzant contrabalançada per l'impuls creatiu que informa la vida dels dialectes i dels productes onomàstics.

Estudis de les dues disciplines, m'agradarà de fer veure l' íntima osmosi que hi ha entre elles i com s'enriqueixen mútuament.

II. La dialectologia, auxiliar de l'onomàstica

Importància de les dades dialectals per a l'establiment d'etimologies onomàstiques

2. Començaré per il·lustrar amb alguns exemples un fet evident a qualsevol observador dels fets lingüístics: que el coneixement dels dialectes ajuda a aclarir problemes de toponímia i antroponímia.

En primer lloc, les dades dialectals contribueixen a intuir el camí que ens ha de dur a l'origen d'un topònim o antropònim o a confirmar la seva motivació. Això ja passa amb els apel·latius: la variant (*serrà*) *pelegal* va ser l'anella que em va portar a l'etimologia de *penegal* 'Helicolenus dactylopterus', és a dir ' (*serrà*) del pèlag, de la mar profunda' (Veny 1977); i l'onomàstica no és una excepció. *Vandellòs*, topònim arxiconegut per les seves connotacions nuclears, procedeix de vall de llors 'vall de llorers' (< llatí VALLE DE LAURIS) (el s. XIV, per aquelles terres, hi havia una dona dita na *Vall de llors* [Palet 1987, 35], amb cognom sens dubte d'origen toponímic). Notem-hi dos problemes: el de la nasal, fonètic, i el lexicosemàntic, *llors* per 'llorers'. El primer s'explica per una dissimilació de laterals semblant a la que es produeix en el normatiu *poncella* < °*polcella* (llatí *pullicella*), però que ve reforçada per casos paral·lels de procedència dialectal: *fandilla* < *faldilla*, *contell* < *gladiol silvestre*), *ancolla* < *alcolla* ('tipus d'alfabia'), vulg. *quansevol* < *qualsevol*. Quant a *llors*, es tracta sens dubte d'un derivat del llatí LAURU, que efectivament va donar *llor*, però que aviat va rebre la competència de *llorer*, forma occitanitzant tal vegada potser deguda a la moda de les coronacions poètiques (DECat), bé que no necessàriament (Colon 1967, 179) (l'occità coneix també dues formes, *laur* i *laurier*); *llor*, forma indiscutiblement genuïna, s'ha refugiat en el llenguatge culinari, associat a contextos com *una fulla de llor*. Tot i que la variant figura al *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra, no sembla que tots els parlants hi estiguin gaire familiaritzats: en una traducció catalana medieval d'un text llatí, el fragment 'coronat de *lor*' va ser interpretat 'coronat de l'or' i no 'coronat de *llor* ('llorer)', amb gran sorpresa de l'editor que constatava que el traductor havia anostrat aquell bocí de text molt lliurement. La consciència de l'origen de la segona part del topònim (-*llòs*) i el coneixement de la forma dialectal hodierna *llor*, pronunciada amb *o* oberta, podria ajudar algun dels nostres locutors de ràdio i televisió a obrir degudament la vocal tònica del topònim (*Vandellòs*), d'acord amb el tractament del diftong AU llatí, que dona [ɔ], com CAUSA > *cosa*, TAURU > *toro*. Davant tots aquests fets, evidents en el marc estrictament romànic, s'ha de rebutjar la proposta de Pere Balañà (1989, 78) de fer derivar *llors* de l'àrab ubr 'riba'; seria deixar l'evidència per l'obscuritat davant els problemes fonètics i semàntics que aital hipòtesi planteja.

No vull dir amb això que l'aspecte més important de l'onomàstica - enriquit per la dialectologia - sigui l'etimològic, però sí el més apassionant, el més entranyable, perquè estimem més aquell nom si en coneixem la història. Ens passa una mica, salvant distàncies, allò que diu Cunqueiro a propòsit de la llagosta de mar: « Quan vaig saber que la llagosta es diu *Palinurus vulgaris* L., pel pilot d'Encas, sembla que em va agradar una mica més ».

Topònim/antropònim lligat al nom comú de l'àrea dialectal

3. Movent-nos ara dins el terreny de la motivació romànica, és important de lligar el topònim o antropònim estudiat amb l'apel.latiu de l'àrea, amb el dialectalisme corresponent, que pot ser el primitiu o el derivat. Així, per explicar la dependència lèxica de *les Guilleries* respecte de *guilla*, és bàsic constatar que *guilla* - i no *guineu* o *rabosa* - és, o ha estat, el nom d'aquest mamífer en aquella comarca.

El cognom *Chessé*, que trobem a Ribagorça, es pot relacionar fàcilment amb *gesser* 'guixaire', amb tractament apitxat de la [dʒ], ja que en aquella contrada *ges* [tʃes] és el nom local del guix.

Formes fossilitzades en derivats de vells topònims

4. Els topònims, a part la seva tendència arcaïtzant - com veurem més endavant - evolucionen semblantment als apel.latius. I pot passar que el nom antic, desaparegut, hagi quedat en certa manera fossilitzat en un derivat. Per exemple, el nom medieval de *Màlaga* era *Màlica*, o, amb acció de la imala, *Mélica* (o *Mèlica*). Aquestes variants, en desuetud des del s. XVI, perviuen en el nom d'una varietat de figues de Península, les *melenquines*, que tenen com a punt de partida el gentilici *malaquí* (*drap malaquí*, *Bernat Malaquí* [s. XIV]), amb una n adventícia originada per dilació de la nasal en el femení ([*figa*] *melequina* > [*figa*] *melenquina*), com en tants casos dialectals : *anglans* < *aglans*, *enreventinar* < *enreixinar*, *marranquinca* < *marraquinca*, *xinxarrons* < *xixarrons*, etc. (Veny 1988).

Vida dialectal d'apel.latius topogràfics convertits en topònims

5. Hi ha apel.latius topogràfics que coneixen alguna vida dialectal : *tuta* 'cova', (*a*) *llau* 'enclavament, clotada', *carant* 'gorg, toll', etc. Així, *La Tuta dels Maians* (Garrotxa) o el tautològic *La Cova de la Tuta* (Lluçanès) que fa pensar en un afebliment de la consciència del significat. *Quer* 'roca', d'origen preromà, va ser mot comú fins a finals de l'Edat Mitjana, avui viu en toponímia (*Queragut*, *Queralls*, *Queralt*, *Dosquers*, *Querroig*, el *Quer*, la *Roca del Quer*, *Serrat del Quer*, *La Closa del Quer* (GMLC, s.v. *carius* ; Amigó 1979).

En l'explotació de les dades toponímiques cal obrar amb cura en el sentit que un topònim pot haver esdevingut un antropònim i aleshores el seu valor és diferent : és el que passa amb topònims com *Els Caus del Quer* o *El Maset del Quer*, del terme de Vila-seca, que no són descriptius sinó que corresponen al cognom traslladat al Camp de Tarragona com a resultat d'un repoblament (Amigó 1978).

Recordem també que el límit entre apel.latiu i topònim és a voltes difícil de destriar.

Motius procedents de característiques dialectals

6. És sabut que les comunitats de parlants estan subjectes a moviments demogràfics. Deixant de costat els nuclis totalment despoblats, en general, mentre uns abandonen el poble, altres hi arriben de fora. I hi arriben amb la seva modalitat del dialecte de procedència : aleshores una característica articulatòria o un mot diferents del sistema habitual de la comunitat receptora pot donar origen a un motiu, a un malnom. Així, tenim a Balsareny, *cal Donques*, perquè se servia freqüentment d'aquesta variant de la conjunció *doncs*, i *cal Quatrepelis*, perquè, vingut d'àrea nord-Occidental, havia dit que al seu poble les dones no valien *quatre pelis* o que se'n podien trobar per *quatre pelis* ('quatre peles') (Carreté 1995) ; a Campos (Mallorca) hi havia el malnom *el Noi* car el

seu portador havia estat a Catalunya i usava habitualment aquest mot en comptes de *al.lot*; a Prades, *la Panistra* era una dona lleidatana que continuava utilitzant aquest vocable occidental en lloc de *panera* (Amigó 1985, 211).

L'origen de la malnominació pot trobar-se igualment en un contacte de llengües i d'això, als nostres països, en podem presumir: el motiu pot arrencar d'un mot utilitzat com a falca (*el Pués*, a Balsareny [Carreté 1995]), d'una frase defectuosa de fonètica (*Melacoques* que, jugant a bitlles, deia 'no me les coques, [Vilallonga de la Safor, Moreu-Rey 1981, 196]) o d'una anècdota (en Bassiote, a Montuiri [Mallorca], per haver traduït així, a escola, el mot *bassiot* al castellà, en comptes de *charco* (Moreu-Rey 1981, 195). Però no aprofundirem en aquest camp perquè ens allunyarem de la dialectologia.

Problemes en la normativització de topònims

7. Allà on la dialectologia, estintolada en la gramàtica històrica i la documentació, presta útils serveis a l'onomàstica és en el terreny de la normativització. No hem d'oblidar que el gran codificador de la llengua, Pompeu Fabra, va aplicar criteris integradors, participatius, de manera que els gran dialectes restessin representats en el seu diccionari; per això hi trobem tantes variants formals i lexemàtiques: *nervi*, *nirvi*; *escarpre*, *escarpra*; *estintolar*, *estantolar*, *estontolar*; *rata-pinyada*, *rat-penat*, *muricec*, *muriac*, *voliac*; *escaló*, *graó*, *esglaó*; *cuc de terra*, *tartrany*; etc. I és indubtable que el gran codificador n'hi hauria incloses més si hagués disposat d'una més àmplia informació dialectal. La Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans segueix aquesta línia i, per això, el nou diccionari normatiu actualitzat enriqueix l'aportació dialectal d'acord amb criteris de tradicionalitat, extensió geogràfica, expressivitat, caràcter denotatiu, etc. (IEC 1992), sense que faltin, per tant, les variants històriques del tipus *heuralhedra*, *joncjunc*, etc.

A aquest propòsit observo entre alguns dels nostres col·lectors de materials toponímics una tendència, desmesurada - crec -, a la normativització radical, amb un excés de zel, amb un respecte sagrat a un model pretesament monolític. El coneixement actual de la variació diatòpica així com de les seves arrels en la història, ens permeten de consagrar certes variants dialectals amb les quals se senten identificats els parlants de determinades àrees. Topònims com *Camprodró* o *sa Punta Redona*, pronunciats amb [e] o [ə] segons siguin a l'àrea occidental o balear, s'han d'escriure així (i no **Camprodró* o **sa Punta Rodona*, car l'adjectiu *redó*, *-ona* no és més que el resultat d'una evolució a partir del llatí vulgar *RETUNDU* del qual també són una continuació el cast. *redondo*, el mossàrab *retondo*, l'occità *redond*, el francès *rond* (reducció del fr. antic *reond*); el cat. *rodó*, en canvi, és fruit d'una assimilació vocàlica posterior a partir de *redó*, tan freqüent en català oriental (*fenoll* > *fonoll*, *genoll* > *jonoll*, etc.) que justificarà topònims com *Camprodon* en l'àrea on s'usa aquesta variant assimilada.

Un exemple semblant és el dels derivats del llatí *IUNCU*, que ha donat *junc* en català oriental i *junc* en català occidental, probablement per inflexió de la iod inicial i ajudada per la nasal travant (*Junt*<*IUNCTU*, *junyir* < *IUNGERE*, *J[u]sep* < *IOSEPHUS*, *j[u]glar* < *IOCULARE* són exemples del mateix fenomen; Veny 1993, 169-170). Aquest tancament es detecta des de la formació de la llengua (*guncher* [*junquer*] a Organyà el 1043 i *iuncher* a Montcortès de Pallars el 1035; (M.R. Bastardas 1994, 196-197) i la variant continua en segles posteriors en terres

occidentals enfront del *jonc* de les orientals; si al Rosselló tenim avui *junc* és a conseqüència d'un tancament sistemàtic de [o] en [u] (com *mosca* > *musca*, *agost* > *agust*, etc.) que no va més enllà del s. XIV (Veny 1978, 52-S3, i 1993, 169-170). Així, doncs, escriurem amb *u* els topònims que es trobin en àrea de *junc* (*Juncosa*, *Junquera* [Garrigues], *lo Junqueral* (Tortosa), etc.), mentre que rebran una *o* els topònims derivats de *jonc* (*la Jonquera*, *Jonqueres* [Garrotxa], *Jonqueroles* [Rosselló]; els mallorquins *es Joncar* i *es Jonquet* no presenten problema puix que a l'àrea insular s'hi distingeix la [o] de la [u] àtones). Aquest respecte de les variants històriques ha de beneir topònims com *el Pi de la Professó* (i no de la **Processó*), *el Grau de l'Esquetja* (i no de l**Escletxa*), etc., car *professó* i *esquetja*, procedents de PROFITIONE i SCHIDIA respectivament, sindnims de processó i esclatxa, són paraules tan antigues com aquestes i atès el caràcter singularitzador dels topònims, hereus d'una tradició secular, han de mantenir la forma que la història lingüística els ha conferit. Serien casos similars *Santa Margalida*, *Santa Eularia*, *ses Salines*, *s'Alqueria Blanca*, *sa Pobra*, *s'Horta*, *l'Horta*, *Horta*, etc.

Quan la variant és deguda a un fenomen que és objecte de subestimació com el icisme històric o iodització ([j] < CL, GL, LJ, tipus [pája] < PALEA), atès que especialment en català oriental peninsular tendeixen a imposar-se les formes lleistes sobre les icistes, ja des de l'Edat Mitjana, és millor consagrar aquelles (*Granollers* i no **Granoiers*, *Ullastrell* i no **Uiastrell* o **Ustrell*, etc.); la toponímia menor sembla que hauria de ser una excepció (*s'Abelair*, *es Faraió*, etc.).

Un petit conflicte pot sorgir quan un topònim esdevingut antropònim presenta una forma diferent d'aquest. *Ustrell*, reducció de *Uiastrell* (< llatí OLEASTRELLU 'bosc d'ullastres'), avui és nom de persona mentre que el topònim - del qual procedeix - s'ha normalitzat en *Ullastrell*. Seria ridícul homologar l'antropònim amb el topònim per la condició diferent que separa l'un de l'altre. El topònim pertany a una comunitat, és de domini públic i ha de seguir la normativa de la llengua. Un antropònim forma part d'un patrimoni individual, en tot cas familiar, que el sentiment lliga a una tradició que pot no estar d'acord amb la normativa i que només un acte voluntari pot modificar. Això explica les diferències entre els topònims *Rabeia*, *Figueres*, *Baget* i els cognoms respectius *Rabeia*, *Figueras* i *Baiget*.

El mètode geolingüístic aplicat a l'onomàstica

8. La metodologia geolingüística de la recerca dialectològica il·lumina a vegades la investigació onomàstica. Com es fan isoglosses amb fenòmens fonètics, morfosintàctics i lexicals (*pateix/patix*, *granera/escombra*, *el/lloles* [article], etc.) es poden traçar àrees, aproximatives, si es vol, de predomini d'un sufix toponímic (per ex., à, -ana < llatí -ANU. -ANA, de gran densitat en català oriental, especialment nord-oriental, cf. Coromines 1965, I, mapes II); és sabut que hi ha projectes d'atles toponímics. En el camp de l'antroponímia l'investigador s'ha de moure amb més cautela a causa de la mobilitat dels cognoms juntament amb les persones que els porten; interessa aleshores treballar amb censos antics, de principis de segle, o amb llistes d'homes d'armes, talles, etc. Prova del valor del criteri geogràfic també per a l'onomàstica és que l'àrea del cognom *Gamundí* / *Gamundi* (Balears, Tortosa, Matarranya, Maestrat, amb exclusió de Barcelona on els portadors del llinatge són vinguts de fora) va servir-me de punt de partida per defensar el seu origen aràbic, el cognom nord-africà GAMMUDI i no el germànic WACHMUND, com s'havia proposat (Veny 1980).

En aquesta línia de cartografia onomàstica resulta molt valuós el recent *Répertoire-Atlas patronymique des Pyrénées-Orientales au XIXe siècle*, de Jordi Costa (1994), que, basant-se en el cens de 1841 realitzat a la Catalunya del Nord, fa el repertori de 303 famílies de patrnims que cartografia segons la densitat a cada punt. Treball important tant per a estudiar moviments de població com per a estudis dialectològics.

III. L'onomàstica, auxiliar de la dialectologia

Toponímia i retrodatació d'apel.latius

9. Resulta banal afirmar que l'etimologia se sustenta damunt dues columnes: els dialectes i la documentació. Aquesta permet deduir l'antiguitat o modernitat d'un mot i d'afinar, a través de contextos, el seu valor semàntic. És un fet també que, més sovint del que voldríem, aquest preciós recurs documental falla o no va prou enrere en el temps. Del *catxel* 'escopinya de gallet' (cast. *berberecho*), que crec haver demostrat que té una tradició més que mil·lenària, no coneixem atestació escrita fins l'any 1987 (!) (Veny 1989), fet no gens sorprenent si pensem que aquesta espècie no apareix habitualment a les tarifes de preus del peix. I bé, una manera de suplir aquestes deficiències és recórrer a l'onomàstica.

Primerament, la toponímia. *Balç* 'cingle' apareix com a apel.latiu el 1322 i, en canvi, com a topònim ja el trobem el 889, quatre segles abans; igualment, *balma* 'cavitat sota roca, cova', detectat com a nom comú a finals del s. XIII, emergeix ja com a topònim el 1026 (Bastardas 1980, 5-6). El mot *alforí* 'dipòsit de gra', d'origen àrab, és del valencià meridional. "En la nostra llengua - diu Coromines, DECat - no n'hi ha notícia fins al s. XIX; en cast[ellà] es documenta des del s. XIII". Gràcies a les recerques de Ramon Rosselló (1980, 21), se'ns revela un topònim *Alfurí*, a Menorca, ja l'any 1290.

Antroponímia i retrodatació d'apel.latius

10. El mateix podem dir de l'antroponímia. Ja Clovis Brunel, conscient de la importància d'aquesta informació, en el seu valuós cartulari de documents occitans, va incloure a l'índex lexical noms de persona coincidents amb apel.latius (Brunel 1926 i 1952) anteriors a 1200; i així endarreriria l'atestació documental de vocables com *balb* 'tartamut' o *ravanel* 'ravenet'. No ens manquen exemples referits al català. Així, *espígol*, documentat el 1409 al DCVB com a apel.latiu, ja apareix el 1175 com a nom de persona ("Berengarii d'Espígol"). *Porcell* 'porquet', atestat el 1242 com a element lèxic retrocedeix a 1102 com a nom personal i es documenta cinc vegades més almenys, a voltes llatinitzat en *Porcellus*, abans de la primera datació lèxica. El fet es repeteix en mots com *company*, *bessó*, *estruç*, *amargós*, *estremar*, *xoriguer*, *alegre*, *porquet*, etc. (Bastardas 1980; Veny 1988). Aquestes retrodatacions de mots comuns a base de l'antroponímia augmenta encara a través dels motius antics; l'enyorat Moreu-Rey, en la seva darrera obra, gairebé pòstuma, *Antroponímia* (1991, 73-74), mostra com vocables tan corrents com *geperut*, *cadell*, *bec*, *rull*, *cuc*, *rossinyol* o mots arcaics com *crebar* i *sement* que als diccionaris històrics són documentats a partir del s. XIII, gràcies als motius conservats en cartularis antics, fan retrocedir la seva datació al s. IX ("Míro *Giperudo*", "Honofret que vocat *Bech*", "Senfre que vocant *Rul*", "Guillelmi *Cuc*", "Folcran, cognomento *Russig[n]ol*", "Guifred Oldesendi, vel *Mala Sement*", "Remon *Crebacastels*").

Malnominació i fonètica diacrònica

11. El valor documental de l'Onomàstica és bàsic per a establir la cronologia de certs canvis fonètics. Així, el parlar mallorquí de Sineu se singularitza dins el dialecte insular pel tancament de la [á] tònica en [e] en contacte amb una palatal: [pu'ʒe] 'pujar', [kent] 'cant', [kri'edə] 'criada', etc. Solament els noms propis, sobretot els malnoms o motius, que apareixen en la documentació del s. XVII, testimonien - lliures de la pauta normativitzadora - que ja en aqueix segle imperava l'habitudo fonètica de tancar la vocal [á] pel vessant palatal: *Jeume* 'Jaume', *Gell* (sic) 'Gall', *Xenxis* (< *Sanchis*) (Veny 1986, 175).

Onomàstica i arcaisme lexical

12. La força arcaitzant dels elements onomàstics permet de completar els estudis diacrònics del lèxic. És una trivialitat afirmar que el gran percentatge de lèxic patrimonial català té una base llatina. Però és veritat que una bona part d'aquests mots han quedat perduts en els meandres dels segles, han caigut en l'oblit, han deixat de ser peces dinàmiques del sistema i, en tot cas, perviuen amagats en frases fetes, proverbis, unitats dialectals, topònims o antropònims. Intentaré atreure la vostra atenció sobre aquests dos darrers.

SENTICE 'esbarzer', PALUS 'lloc pantanós', MAMMULA 'pit', FLEXU 'corba' han donat en català *Sentiu*, *Pals*, (*la*) *Mambla*, *Flix* respectivament, fossilitzats en la toponímia, però, en un passat llunyà, van ser mots comuns de la llengua.

A un passat no tan llunyà pertany l'adjectiu *llong* 'llarg' des del moment que fa freqüent acte de presència en la llengua medieval, es conserva encara en alguerès i se'n coneixen derivats dialectals ben vius com *llongada* 'línia de la costa' (Empordà), *llongues* 'regnes' i *llongo* 'passa llarga' o fins i tot el normatiu *llonguet*. Topònims com *Llongadell*, *la Llongadera*, *Vilallonga* (Amigó 1979), *Cala Llonga* (Mallorca, Eivissa), *Vall-llonga* (Elx), *Campllong* (Gironès, Bergueda), alguns d'ells esdevinguts antropònims (*Vilallonga*, *Virallonga*, *Villalonga*, *Capllonch*) són testimoni eloqüent de l'esplendor del seu passat. Encara dins la línia arcaitzant, la toponímia ens ajuda a fer estratigrafia lingüística o també a conèixer l'extensió primitiva d'una àrea lexical, fonètica o morfològica. Actualment el concepte 'sorra' es troba cobert per dos significants: *sorra*, al català oriental, i *arena* a l'occidental i les Balears. A l'Edat Mitjana, no gensmenys, a tot el territori català dominava *arena* (< llatí ARENA), que apareix tant a Ramon Llull com a Bernat Metge o el *Curial*; *sorra* també era mot conegut, però amb el sentit de 'llast, arena o pedres per a llastar les embarcacions' (< llatí SABURRA); el derivat mallorquí *sorrer* 'feixuc, lent de moviments' conté l'ús metafòric del valor nàutic del mot. I bé, com a testimoni vivent de la primitiva capa general d'*arena* - deixant de costat la seva documentació medieval - tenim avui els diversos topònims de la costa oriental *les Arenes* (Garrotxa), *s'Arenella* (Cadaqués), *l'Areny* (Girona), *Arenys de Mar*, *Arenys de Munt* (Maresme) (Veny 1958-1960).

- Els topònims són també testimonis d'antics referents, fins i tot històrics. Descriptius d'una realitat avui desapareguda, aquells en constitueixen el record. *Lo Burgar* (Riudoms) era una terra abundant en brucs i *la Parada dels Perelloners*, on avui creixen els avellaners, era un bocí de terra ple de pereres bordes (Riudoms Perea 1978, 301 i 745) - *Les Saleres*, a Vilallonga de Ter, eren pedres on uns pastors tiraven la sal per al ramat (Amigó 1979, 745). Els nombrosos *Les Forques* esparso per tot el

domini testimonien antics llocs d'execució, encara que actualment no s'hi aixequin aquests instruments de suplici.

Onomàstica i arcaisme fonètic

13. És sabut que l'evolució fonètica a partir del llatí vulgar es realitza d'acord amb unes "lleis" o tendències fonètiques més o menys regulars, evolució que passa per diverses fases algunes de les quals es conserven en dialectes perifèrics: el grup -DJ- de PODIARE, per exemple, va donar *puiar* en una primera fase, *putjar* en la següent i, finalment, *pujar*. La segona, *putjar*, es conserva en valencià; part del nord-occidental (amb ensordiment [dʒ] > [tʃ] en l'àrea apitxada) i la primera, *puiar*, en ribagorçà i pallarès. Ara bé, com a testimoni de l'extensió més gran d'aquest primitiu tractament a tot el Principat comptem amb topònims com *Moià* (< llatí MODIANU) i *el Muial* (< llatí MODIALE 'muig, mesura de capacitat' al Bages (Carreté 1995).

Igualment, l'evolució popular de certs mots llatins només apareix en l'onomàstica: *gramàtic* és el mot culte pres del llatí GRAMMATICUS, però el seu tractament popular es troba sorprenentment en el cognom *Gramatge* (o *Gramatxe*) on el sufix -ATICU hauria passat a -atge, segons li pertoca (com VIATICU > viatge, etc.); això, en el cas que no sigui de procedència occitana (Dauzat 1951), cosa força probable, com també ho és que tingui el mateix origen occità (potser més concretament gascó) el cognom *Cosiner* (o *Cosiné*, *Cusiné*) 'cuiner' (Mistral 1978) amb la -s- conservada d'acord amb el tractament occità on, a més, és apel·latiu (*cousinié*, gascó *cousiné*); aquesta interpretació és més versemblant que la d'arcaisme català (DCVB, Moll 1982), car en la nostra llengua la -C- llatina intervocàlica es manté sola en mots de factura culta o semiculta (*desembre* < DECEMBRE) i, a més, el mot comú, sota aquesta variant, no hi és documentat en la llengua antiga.

Tractaments populars com el dels grups tòncics -QWA-, -GWA-, que en català oriental tendien a monoftongar-se en -co-, -go- (QUATTUOR > *cotre*, AEQUALE > *igol*; Milà cita *corto* per *quarto* en la ruralia de Barcelona) han restat congelats en alguns cognoms com *Pascal* (< PASQUALE), *Gosc* (< GUASC), *Goita* (< *guaita* < francès WAHTA, *Gol* < Gual < germànic WADALD).

Onomàstica i arcaisme morfològic

14. En morfològia també és molt il·lustrativa la retenció de formes antigues per l'onomàstica. *Dolç*, *verd*, *fort* eren adjectius d'una sola terminació en romanç i, per tant, també en català antic (cf. cast. *dulce*, *verde*, *fuerte*, port. *doce*, *verde*, *forte*), es podia parlar d'una *poma dolç*, d'una *fulla verd* i d'una *penya fort*. Fou per analogia amb els adjectius de dues terminacions (*curt/curta*, *sant/santa*) que aquests adjectius van prendre el morfema de femení per a modificar-se en *dolça*, *verda*, *forta*. Aquelles formes invariables, tanmateix, han quedat petrificades en topònims com *Aiguadolç* (Sitges, Muntaner 1986, 59), *Aigüesverds*, *Perafort* (Camp de Tarragona), *Rocafort* (Conca de Barberà i altres comarques).

Igualment, l'article personal clàssic *en*, *na*, *n'* (*en Joan*, *n'Andreu*, *na Maria*, *n'Amàlia*), mantingut a les Illes Balears (on s'estén a noms d'illots [*na Moltona*], *pesqueres* [*na Rompeginyes*], *gossos* [*na Linda*], etc.) ha restringit el seu sistema en català central retenint solament *en* davant consonant (*en Pau*) i substituint les altres unitats per *l'*, *la* (*l'Andreu*, *la Maria*, *l'Amàlia*), 'ha reemplaçat totalment per *lo*, *la*, *l'* en català nord-occidental i l'ha reduït a zero en valencià. En aquesta àrea meridional

l'antroponímia ha fossilitzat la situació medieval : *Font d'en Segura, Callosa d'en Sarrià, Vall d'en Gil, carrer d'en Ripoll, etc.*

Perspectives enriquidores de la sufixació a la llum de l'onomàstica

15. El tema de la sufixació nominal es recobreix de noves perspectives amb una dimensió onomàstica. Fixem-nos en el sufix col·lectiu *-et* (< llatí *-ETU*), formador de fitònims com *olivet* 'olivar', *aulet* 'alzinar' i *vinyet* 'vinyar'. Aquests tres significants són els únics acollits al Diccionari General amb aquest sufix, sota forma masculina. Però, si obrim el ventall toponímic, el panorama no pot ser més afalagador per la multitud de formes que ens brinda. Gràcies a la tesi de M. Reina Bastardas, *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana* (1994), la llista d'aquests col·lectius no pot ser més nodrida : *Aladernet* (col·lectiu d'*aladern*), *Alberet* (d'*alber*), *Aranyonet* (d'*aranyó*), *Argelaguet* (d'*argelaga*), *Avellanet* (d'*avellaner*), *Becet* (de *beç* 'bedoll'), *Canet/Canyet* (de *cana/canya*), *Cardet* (de *card*), *Cassanet* (col·lectiu de **CASSANOS* 'alzina'), *Castanyet* (de *castanya*) *Cegudet* (de *ceguda* 'cicuta'), *Cercet* (de **CERCUS* 'alzina surera'), *Ceret* (de *CERASIETU* 'loc de cirerers'), etc. Més de 50 topònims antics i moderns són exponent de la fecunda productivitat d'aquest sufix en època preliterària. A més, de l'anàlisi de les formes antigues, llatinitzades o semillatinitzades (*Gavarredo* [947], *Gramenado* [1044], *Gavarred* [1016], *Pobled* [1153]), es desprenen dues conclusions :

1) que el sufix en qüestió no deriva de *-ITTU* (podíem pensar que és un diminutiu) sinó del col·lectiu *-ETU* (que, d'altra banda, ha donat *-eda* al femení [per ex., *la Verneda*]) ;

2) que les grafies amb *-d* final (*Pobled*) reflecteixen la sonorització de l'antiga *-T*-intervocàlica, articulada sonora fins el s. XIII.

Per cert que el topònim *Esclet*, adduït per Maria-Reina Bastardas, procedent de *AESCULETU* 'roureda', format sobre *AESCVLU* 'roure', em fa pensar en la possibilitat d'explicar el segon component de l'antropònim *Vilasclar*, inexplicat fins ara, que seria, per mi, un altre derivat de *aesculu* però ara amb un altre sufix col·lectiu, *-ar* (< llatí *-ARE*) : *esclar* 'roureda'. Es tractaria, doncs, d'un hipotètic nom antic, avui perdut, convertit en antropònim i unit a *vila* per a formar un *Vilasclar* i la variant actual dissimilada, *Vilascar*.

Sense allunyar-nos de la sufixació, el sufix *-oi*, diminutiu (*caminoi, quissoi*) o afectiu (*mansoi, ninoi*), que també coneix escassos representants en el Diccionari General, veu créixer les seves unitats si recorrem a la toponímia (*ses Puntioies, sementer de ses Joanoies* [Mallorca, Mascaró 1962]) i, en especial, a l'antroponímia, on trobem noms de persona com *Jaumoi, Cintoï, Mudoi, Peroï, Xicoï, Santoi, Junoy* (< *Joanoi*) (DCVB, Amigó 1979 i 1988) i motius com *en Catalinoï, en Parrussoï, el Bonicoï* (Moreu-Rey 1981), a voltes desconeguts dels nostres diccionaris històrics i d'onomàstica però que ens revelen les nombroses monografies d'onomàstica duites a terme o impulsades per Moreu-Rey, Ramon Amigó, Albert Manent.

Quelcom semblant passa amb el sufix *-aire*, que ofereix una gran productivitat per terres septentrionals, que va decreixent a mesura que descendim cap al sud o passem a les Balears on la seva vivacitat és nul·la (Moll 1952, 276-277). L'estudi tan sincrònic com diacrònic d'aquest sufix haurà de tenir en compte la riquesa marejadora de formes en la malnominació per a mostrar el vigor del seu ús actual o detectar-ne supervivents del passat : *Cigronaire, Sifonaire, Perrucaire, Cotillaire, Siquiaire, Corronaire* (que

fa corrons'), *Granotaire*, [Balsareny, Carreté 1995], *Arreuaire* ('que fa arreus o arades'), *Anguilaire*, *Avellanaire*, *Borregaire*, *Coetaire*, *Conxaire* ('que fa o ven conxes [= colxes], *Cristaire*, *Fanalaira*, *Espillaire*, *Llangonissaire*, *somtaire* ('que ven *Somta* [= solatge del vi]), *Taütaire*, *Xiviraire* (feia 'xivires' [= carretons sense roda]), etc. (Moreu-Rey 1981, 124-130).

Quan s'estudï la història semàntica del sufix *-ot* en català, que, com és sabut (Moll 1952, 294), té valor diminutiu, o diminutivo-pejoratiu, en terres nord-orientals (un *peixot* és un 'peixet') s'haurà de tenir en compte la toponímia i sobretot la informació que l'onomatòleg haurà donat dels topònims que continguin aquest sufix. Que *el còrrec dels Aigualots* o *els Estanyots*, del Rosselló (Portet 1981, 158 i 160), tinguin un sufix diminutiu no estranya l'investigador. I que això continuï a l'Empordà o al Gironès (*el Bassot*, *la Feixota* [Vilablareix, Gispert-Saüch 1986, 61 i 30], tampoc. Però que el mateix valor s'allotgi en el topònim de Balsareny (Bages), *la Selvota de les Vilaredes* (Carreté 1995) ja és més sorprenent i és testimoni d'una més àmplia extensió.

La malnominació ofereix també dades interessants per a l'estudi de la flexió nominal, com és el tema de la formació de masculins en *-o* a partir del femení: *cal Pubillo* (perquè era casat amb una pubilla), *cal Perlo* ('home tocat i posat', 'masculinització de *perla*') (Ferré-Moix 1993), *en Sordo* (perquè tenia terres a l'àrea rural de *sa Sorda* [Campos, Mallorca]); *Rito*, *Conxito*, *Mundetó*, *Pastoro*, *Tereso* són masculinitzacions de *Rita*, *Conxita*, *Mundeta*, *Pastora*, *Teresa* (Moreu-Rey 1981, 36-37).

Deonomàstics : a) Del topònim a l'apel.latiu

16. La història lingüística ens demostra que la toponímia es nodreix d'apel.latius i noms de persona. Molts d'aquells han esdevingut opacs semànticament pel fet de pertànyer a una llengua de substrat, d'haver deixat de ser mots corrents de la llengua o haver sofert canvis importants: *Ardenya* (Penedès) 'altiplanície', *el Quer* (Garrotxa) 'roca', *la Combrunada* (<*la coma de na Boronada*) (Amigó 1989). Però també hi ha un moviment de tornada, de força més feble, que converteix topònims en noms comuns, sovint d'àrea dialectal, per la via de la metonímia (el lloc de procedència denomina la cosa que d'allí procedeix).

Sembla que antigament el poble valencià de Burjassot era una gran centre de producció ficària. S'hi produïa una casta de figa que, a l'exterior, era coneguda com a *figa de Burjassot* i que, metonímicament, esdevingué *burjassot*. A mesura que ens allunyem d'aquest poble l'adulteració d'aquest nom es fa més forta: *bordissot*, *bordigassot*; *bardissot* (on es fa palesa l'homonimització amb *bord*, *bordis* o *bardissa*) (Veny 1981, 37-40).

Hi ha més exemples. La colonització mallorquina de *Tàrbena* el s. XVII, a més d'aportar-hi la modalitat catalana illenca (avui minvada per la pressió del valencià circumdant) va introduir un embotit saborós que fa les delícies dels gastrònoms més exigents, la *sobrassada*; un embotit que els de *Tàrbena* han exportat per terres valencianes fins a Castelló on es coneix amb el nom de *tàrbena* o *tarmoneta* (amb una equivalència acústica B = M paral.lela a la de *mandúrria* < *bandúrria*, *munió* < *bonior*, etc. [Veny 1986, 50-52]). Igualment *Manises*, ciutat famosa per la seva indústria de ceràmica, és sinònim de *rajoles de València*, i els noms d'*Alacant* i de *Morvedre* (Sagunt) han arribat com a sengles noms de ceps al Rosselló i Occitània respectivament (*alicante*, *mourvédre*) (Veny 1991, 55 i 64).

b) De l'antropònim a l'apel.latiu

17. Menys freqüent és la transferència d'un antropònim a l'apel.latiu. Certs casos provenen de la mitologia (*proteu* 'persona que canvia sovint d'opinions, que fa tots els papers'), de la fabulística (*renard* 'rabosa, guineu', arribat des del francès) o del teatre (tartuf 'hipòcrita') i coneixen un ús més aviat literari. Altres són noms bíblics (*adan* 'persona deixada, bruta' [Maella, Bondia 1965]) o figures històriques (*guineu* i *guilla* procedeixen de dos antropònims germànics, WINHILD i WISILA, probablement esposes de comtes catalans [DECat, s.v. *guineu*]), figures històriques que, plasmades en monedes, esdevenen noms d'aquestes (*amadeu*, *amadea*, *lluís*); o fundadors d'ordres religiosos (*gusmans* eren en la Mallorca dels segles XVII-XVIII els dominicans [*<Sto. Domingo de Guzmán*, lluïsos eren els 'membres de la congregació mariana' per l'especial devoció a *Sant Lluís Gonzaga*]; o l'autor o una característica d'un llibre (*narro* 'primer llibre de lectura' [*Naharro*], *jesús* 'idem', de la figura o anagrama de la portada).

Hi ha més possibilitats de canvi. Així, a través d'una cançoneta infantil, cantada a un insecte, on intervé un antropònim, aquest es pot convertir en el nom de l'insecte mateix: *marieta* pot designar, segons els dialectes, tant la 'coccinella septempunctata' com el 'pregadéu'. En dialectes gal.lo-romans, el 'gaig' ha rebut significats diversos que corresponen a noms de persona (*richard*, *gerard*, *colas*, *jacques*) i que han desplaçat l'apel.latiu comú *geai*: el fet de viure l'ocell en captivitat explicaria probablement el canvi (Rolland 1877, II, 142-145; PALW, 13 i mapa I, 15). L'eufemisme ha captat *Guillem* (Mallorca) i *Mariano* (Cincorres, Morella [DCVB]) per a designar la 'gibrelleta'. Hi ha també noms de fonts com *Pau*, *Toni*, *Pau-Pere*, *Tòfol*, *Blai*, *Bertran* que, convertits en adjectius ("Aquest noi és un *pau-pere*") s'han envilit dialectalment passant a significar 'curt d'enteniment, ximple, beneït'. El mateix passa en altres llengües, com en francès on *Jean*, *Marie*, *Guillaume*, *Jacques*, etc. esdevenen prototipus de la ximpleria. Guiraud (1967, 107-109) ho relaciona amb la popularitat i vulgaritat dels esmentats noms. En el cas dels exemples catalans, és possible que sigui així. Però no s'han de descartar altres interpretacions. Atès que no tots aquells noms són d'una alta freqüència (*Blai*, per ex.), podríem pensar en una persona concreta destacada per les seves nícieses.

I també cal tenir en compte el canvi semàntic sovint es deu haver realitzat a través d'expressions del tipus *fer el Pau*, *fer el Toni*, *fer el Tòfol* amb el sentit de 'fer el beneït, fer el desentès, fingir-se ignorant de qualque cosa (cf. fr. *faire le Jacques*, murcià *hacer el Lorenzo* [García Soriano 1932]). Es tracta d'un pont semàntic que explicaria el resultat final.

Per a l'os *bertran* 'os sacre' (en civissenc *os guillem*) caldria tenir en compte la hipòtesi que per a l'occità, on existeix el mateix mot, donava Mistral (1878, s.v. *bertrand*): "Ces locutions se rapportent au singe, qui portait autrefois le nom familier de *Bertrand*; et comme le singe montre son croupion à découvert, il est probable que l'os *bertrand* a pris de lui son appellation".

Miquel 'negativa humiliant', "disfressa críptica de mico" (DECat, s.v. *minyó*) deu constituir una paronomàsia amb aquest darrer mot.

El cas de "gallimó" 'veradó'

18. En el marc d'aquestes transferències *antropònim* ---> *apel.latiu*, voldria adduir un cas que, al meu entendre, ha estat mal interpretat i sobre el qual presento una proposta més versemblant.

Es tracta de l'ictiònim *gallimó* 'veradó, verat en estat juvenil', recollit a punts de la costa entre Tarragona i Vilanova i la Geltrú, així com de l'Empordà, i entrat en la llengua literària de la mà de Josep M. de Sagarra. Coromines inclou el mot dins l'entrada *gall* i l'interpreta com a possible ultracorrecció del plural **gallimós* en **gallimons* i d'aquí *gallimó* 'gallimarsot'. En realitat, per molt bona voluntat que hom hi posi, no s'entrevé la relació de les humils cries del verat ni amb el *gall* ni amb el *gallimarsot*. No crec que aquesta vegada poguem donar credibilitat a l'explicació de l'eminent etimologista. L'exploració de variants dialectals ens portarà - així ho penso - pel bon camí. Efectivament, al costat de *gallimó*, trobem *guillemó* i, cosa important, també *guillem* (LMP, 588). No hi ha dubte que estem en presència d'un antropònim, *Guillem* (<germ. WILHELM) i el seu diminutiu *Guillemó*, aplicat amb molta propietat a un peix en la seva fase juvenil. La tendència a donar a la cria d'alguns peixos un nom pintoresc expressiu, connotat, no és desconeguda en ictionímia: *xancarrella* 'mussola vera', *cent-en-boca* 'seitó', *peix sense sang* 'joell', *fideu* 'congre', *quinto* 'veradó', *tombanaus* o *tombanavios* 'llissa', noms tots ells referits a les respectives espècies juvenils. Alguna vegada no falta el recurs a un nom de persona: *manola* o *mariquita* és el nom de la sardina mitjana a alguns ports andalusos (Rodríguez-Roda 1960, 114), *tomás* és el 'joell' en gallec (Ríos Panisse 1977, 216), etc. Ressalta el caràcter humorístic d'aquestes designacions com inicialment ho era la de *guillemó*.

Podríem preguntar-nos si *guillemó* és una variant de *Guillemon* (<germànic WILLIMUND), com proposa Francesc de B. Moll (1982) i la meua resposta és negativa. Per què? Perquè els antropònims germànics que acaben en -MUND ('protecció') evolucionen a -*mon* RAGINMUND > *Ramon*, SIGISMUND > *Segimon*, BERIMUND > *Bremon*, etc.), com vaig demostrar fa temps (Veny 1980). En canvi, *Guillemó* és sens dubte el diminutiu de *Guillem* (com també ho són *Guillemí* i *Guillemet*), com ho abonen documents d'aquest tenor: "en *Guillemó* Rosseylló, fill d'en *Guillem* Rosseylló" (Miralles.1984, II, 281). L'única forma tinguda en compte per Coromines, *gallimó* (i que el va desencaminar en la recerca etimològica) és resultat d'una metàtesi vocàlica on en tot cas *gall* hi hauria jugat un paper d'homonimitzador formal.

Fraseologia

19. Un camp on l'onomàstica s'engalza amb el lèxic i la gramàtica és la fraseologia. L'antroponímia s'hi mostra particularment fèrtil. Aquesta fraseologia sovint coneix una àrea dialectal que serveix per acumular més característiques a un dialecte. Així, a Mallorca trobem expressions com *haver-n'hi per na Bet i sa mare* 'haver-n'hi en abundància, de sobres', *fer-la com en Parreta* 'fer-la molt grossa', *antes, antes va dir en Canyot* 'no s'han de fer les coses quan ja ha passat l'oportunitat', *fer tant de paper com en Palou a sa Pobla* 'no tenir cap paper, ser menystingut, no ser objecte de consideració', etc. i tantes altres que ajuden a donar relleu als parlars illencs; *Bets*, *Parretes*, *Canyots* i *Palous*, que resten en la fosca de l'anonimat, que es resisteixen a qualsevol intent d'identificació. Rares vegades, per via històrica, podem arribar a la identificació del personatge i comprendre'n, per tant, la motivació, com en el cas de

què en som de sa mort d'en Berga ?, expressió usada per eludir qualsevol responsabilitat en un afer, originada en l'assassinat, el 1619, del jutge i oïdor de la Reial Audiència de Mallorca Jaume Joan de Berga i de Sales, que va generar un procés judicial molt sonat (GEM, II).

Hi ha encara un tipus de fraseologia que connecta topònims, i a voltes antropònims, dins una frase feta de valor figurat i d'ús més aviat jocós, humorístic o irònic. Es tracta del que J. Coromines en diu *floreig verbal*, traduïnt-lo de l'alemany *Verblümler Ausdruck*, i que s'emmarca dins l'homosemització. D'aquesta manera, *viure a Sant Just* pot perdre el seu significat literal i, fent un joc de mots amb l'apel·latiu *just*, passar a significar 'viure amb estretors econòmiques' (igual que *ballar els goigs de Sant Prim*). Són florejos verbals *anar a Manlleu* 'manllevar', *ser el de Peguera* 'ser el qui rep els cops', *fer festa per Sant Nazari* 'tenir el nas gros', *anar a Sant Culgat* 'colgar-se, anar-se'n a dormir', *anar a can Girona* 'trabucar anant en carro', *valga'ns la Mare de Déu camallera* ! dit per algú que ha hagut de fugir precipitadament, *Muts i Callosa* ! dit per a imposar silenci (València), *ser de Vistabella* 'ser només aparença', *ser de la Plana* 'tenir (una noia) poca sinada'; a Mallorca *anar-se'n a Orà* 'anar-se'n del cap (creuament amb *orat*)'; al nord-occidental *anar a Batea* 'rebre una tupada, una pallissa' (creuament amb *batre*) (Veny 1991, 90).

Homonimitzacions i homosemització

20. Pel fet de tractar-se, en el cas dels topònims i antropònims, d'elements esdevinguts opacs semànticament, no ha d'estranyar que l'etimologia popular actui sovint per a modificar-ne la forma (homonimització) i a voltes el contingut o, si més no, afegir-hi una connotació (homosemització). Allò que era opac, inexpressiu, esdevé transparent. Aquests fenòmens es poden agrupar en tres tipus:

1) quan l'acostament d'una unitat lèxica a una altra es realitza sense que el significat hi tingui res a veure (*homonimització formal*): així *el tros dels Ensulsiats* esdevé *el tros dels Associats* (*ensulsiat* 'esllavissada') (Tremp, Mir 1983, 52); *çò.l Senyor* ('allò del Senyor') es converteix en *el Sol Senyor* (Amigó 1989, 38);

2) quan en l'aproximació, i ulterior substitució, d'una unitat per una altra, el significat hi juga un paper (*homonimització semàntica*): així, *Monsoriu* (<MONTE SIGERICI o MONTE SORICIS) ha passat col·loquialment a *Montsoliu* probablement per la relació que s'ha establert amb la solitud de la muntanya;

3) quan la connexió amb un parònim tenyeix el mot del seu significat o li afegeix una connotació que no tenia (*homosemització*): és el cas de *la Peraguda* (< llatí PETRA ACUTA), literalment 'pedra (roca) aguda, punxeguda' que, havent quedat *pera* inidentificable semànticament, ha estat interpretat *l'Apareguda* i això ha donat lloc a la creença - falsa - que era un lloc d'aparicions, fetillers i bruixots (Amigó 1989, 38). L'heràldica està farcida d'exemples d'aquest tipus, quan *Canet* (literalment 'canyet, lloc de canyes') col·loca un *ca*, un gos en el seu escut i *Bunyola* (probablement 'vinyola' o 'lloc de banys') hi estampa cinc bunyols. L'elecció d'un sant o d'una invocació de la Mare de Déu com a protectors d'una determinada malaltia està sovint en funció de llur significat: així és com la *Mare de Déu de Montgrony* cura les malalties dels pits (*Mugrony*, nom antic, es va relacionar amb *mugró*) i la *Mare de Déu de Ballulla* és advocada de les malalties oculars (*Ball-ull-a*).